

III.

**KÖNYVTÖRTÉNETI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNETI
TANULMÁNYOK**

A Szentlélekről elnevezett ispotályrend búcsúlevele Esztergomban

BORSA GEDEON

A firenzei Medici-családból származó reneszánsz pápa, X. Leó (Lorenzo il Magnifico fia) 1513. július 15-én kelt és szeptember 3-án kihirdetett bullájával Bakócz Tamás, esztergomi érseket bízta meg új keresztes hadjárat hirdetésével, amely mint köztudott, Dózsa György vezetésével már a kezdetén véres parasztháborúba torkollott. Az igen hosszú és számtalan részletkérdésre is kiterjedő pápai irat a megindítandó vállalkozás sikeres előkészítése érdekében — annak egész tartama alatt — minden más céllal végzett búcsú hirdetését egész Magyarországon megtiltotta. A biztonság kedvéért a bulla széles általánosságban felsorolta a hazánkban akkoriban végzett összes ilyen jellegű tevékenységet (pl. a kolostorokkal, búcsújáró helyekkel kapcsolatban). Négy esetben konkrét, pontosabban azonosítható búcsúról is olvasni lehet a pápai iratban: „... basilice principis apostolorum ... hospitalibus etiam Sancti Spiritus in Saxia de urbe ... ordinis Praemonstratensium ... sancti Anthonii de Vienna ...”¹

A négy közül a római Szent Péter bazilika építése és a Szent Antalról nevezett ispotályosrend javára Magyarországon hirdetett búcsúk céljára készült nyomtatott úrlapok már korábban ismertekké váltak,² míg a Szentlélekről nevezett rend javára szolgáló ilyen dokumentum most került elő. Az ilyen jellegű kiadványokról már korábban megjelent leírások³ folytatásaként most ez utóbbinak ismertetésére kerül sor. A premonstreiek hazai búcsúhirdetését igazoló nyomtatvány eddig még nem volt fellelhető. A múlt század második felében a magyar tudományos életben jelentős szerepet játszott Ipolyi Arnold (1823—1886). A sokoldalú főpap történelmi érdeklődését nem csupán számos írása (pl. a „*Magyar mythologia*”), de jelentős gyűjteményei is igazolják. Ezek egyikét, amely középkori okleveleket tartalmaz, ma az esztergomi primási levéltár őrzi. A több mint száz dokumentum között két nyomtatott búcsúlevél is található. Az egyik a Szent Antalról nevezett

1. *Monumenta rusticorum in Hungaria rebellium anno MDXIV*. Bp. 1979. 35—54, 296—311. sor.
2. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1963—1964*. 179—186. — 1961—1962. 223—231.
3. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1959*. 279—291. — 1960. 241—279. — 1961—1962. 223—231. — 1963—1964. 179—186. — *Magyar Könyvszemle 1977*. 213—231. — 1979. 400—408.

ispotályosrend érdekét szolgálta. A magyarországi terjesztéshez az úrlapokat a bécsi Winterburger-műhelyben nyomtatták 1505-ben. Ebből maradt egy példány az Ipolyi-gyűjteményben a 113. sorszám alatt. Ez kitöltetlen, amelynek alsó öt sora pedig csaknem teljes egészében leszakadt. Mint nyomtatványt már más, teljes példányból ismerttem.⁴

Az esztergomi különgyűjtemény másik, 104. jelzetű oklevele is nyomtatvány, amely a Szentlélekről nevezett ispotályosrend részére szolgált. A középkori egyház egyik legelterjedtebb rendje volt ez, amely a szegények gondozásával foglalkozott. Az 1175 táján a francia Guido de Montpellier által szülővárosában alapított laikus társulat akkor kapott nagyobb jelentőséget, amikor 1204. június 19-én az angolszászok korábbi zarándokházát, a S. Maria in Sassia-t a római Borgo-ban — nem messze a Szt. Péter bazilikától — ispotály⁵ céljaira III. Ince pápától megkapták, egyidejűleg a rászorultak gondozásának előmozdítására az intézmény jótévői részére bizonyos búcsúkat is engedélyezett. A 13. században a társulat az ágostonos-johannita regula alapján szerzetesrenddé szerveződött.⁶

A középkori emberek gondolkodásmódjában központi helyet foglalt el a túlvilági jövőjéről történő minél messzebbmenő gondoskodás, így tehát minden olyan alkalmat megragadtak, amelyről feltételezték, ill. hitték, hogy az üdvözülésüket elősegítheti. Ennek tudható be — többek között — az ereklyék mai szemmel nézve elképesztő tisztelete, a kegyhelyek felkeresése stb. Céljaik eléréséhez nem sajnáltak sem költséget, sem fáradságot. Idővel azután a zarándoklásra szánt pénznek nemes és közhasznú célokra történő adományozásával is megszerezni remélték azokat a kegyelmeket, amelyeket túlvilági boldogságuk biztosításához szükségesnek ítélték. Ennek tudható be, hogy a pápai búcsúengedély, amelyet a Szentlélek-rend római háza kapott, egyben rendkívül hatékony anyagi támogatást is jelentett a rászorultak ottani gondozása számára.

Az avignoni évtizedeket követően visszatelepült pápák felismerték a Szentlélekről nevezett ispotály fontos szociális szerepét Róma lakói számára, ezért következesen támogatták a rendet. Ennek egyik különösen hatékonynak bizonyult formája volt IV. Jenő 1446. március 25-én kelt bullája a rendnek mintegy társadalmi háttérül szolgáló laikus testvérület, confraternitas tagjai számára, amely szerint a halál órájában ezek a minden túlvilági szenvedéstől mentesítő teljes búcsút nyerhettek, továbbá életükben egy alkalommal feloldozást kérhettek a gyónás keretében még a pápai jogkörbe tartozó, igen súlyos bűnök alól is. A teljes búcsú, vagyis az ideig tartó büntetéstől való szabadulás érdekében sokan vállalták, hogy elzarándo-

4. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1961–1962.* 227.

5. Ispotály alatt az a középkori intézmény értendő, amely — eltekintve a leprásokat tömörítő és helyenként ugyanazon intézmény keretében működő leprosoriumtól — a munkaképtelen szegényeket gondozta. Így feladatköre leginkább a mai szociális otthonokéhoz hasonlítható. Jóllehet az ilyen gondozásra szorult embereknek nyilván jelentős része beteg is volt, az ispotály nem tekinthető kifejezetten egészségügyi intézménynek, kórháznak, mert ott nem tevékenykedett rendszeresen sem orvos, sem felcsér. (Somogy Zoltán: *A középkori Magyarország szegényügye.* Bp. 1941. 4–5.)

6. *Dizionario degli istituti di perfezione.* VI. Roma 1980. 994–1014. has.

koljanak Rómába, és viszonylag magas összeget, három arany forintot befizessenek az ispotály javára, amivel beléphettek a testvérületbe.

A jócselekedetek más formái (zarándoklat, böjt, ima stb.) mellé az adakozás besorolása a búcsú elnyerésének feltételei közé szinte végzetes következményekkel járt az egyház szempontjából, mert az idők során a pénzt közvetlenül kapcsolatba hozták a túlvilági boldogság elnyerésével. A búcsúk lelki feltételeit mind könnyebbé tették, aminek következtében ezeknek szinte inflációjáról lehet beszélni. E folyamat jól érzékelhető a Szentlélekről nevezett ispotályosok, ill. jótevők részére biztosított kedvezményeken keresztül is. Alig néhány évtized telt el az említett privilégium kiadását követően, amikor IV. Sixtus 1478. március 21-én kiadott bullájával a római Szentlélekről nevezett ispotály (hospitalis Sancti Spiritus in Saxia de Roma) támogatói számára még a korábbinál is jóval nagyobb kedvezményeket biztosított, ráadásul eltörölte a testvérületbe történő belépés két korábbi megkötöttségét: a személyes megjelenést és az előírt magas díjat. Mindenki tehetsége szerint adakozva, megbízott révén is részese lehetett a confraternitas tagjai számára a pápák által biztosított lelki javaknak.

Az új, könnyített lehetőségek természetesen nyomban tükröződtek a társulatba belépők számának növekedésében is, amint ez annak fennmaradt anyakönyvéből jól kimutatható. Ugyanez az értékes dokumentum lehetőséget nyújt arra, hogy a Magyarországról Rómába érkezettek neveit is tanulmányozni lehessen. Erre a lehetőségre a történészek már közel másfél évszázada felfigyeltek, és a nevezett anyakönyv magyar vonatkozásait önálló kiadványban publikálták.⁷ Rómába látogató hazánkfiak közül azok neve, akik beiratkoztak a Borgo-ban levő ispotály támogatói sorába, az említett matrikulában megörökítést nyertek. Számuk meglehetősen hullámzó: eleinte csupán elvétve akadtak ilyenek az amúgy is kevés bejegyzés között. Az 1482. esztendőből azonban már 28 hazai beiratkozó és azok közvetlen hozzátartozóinak neve olvasható. Az 1500. évi jubileumi szentév őriai búcsúlehetőségei rendkívül sok zarándokot vonzottak Rómába. Ezek közül januárban meglepően sokan, 180, az egész év folyamán pedig összesen több, mint ötszáz személy iratkozott be családtagjaival együtt a Szentlélekről nevezett ispotály támogatói sorába. De még 1520-ból is 42 magyar vonatkozású bejegyzés található az említett anyakönyvben. Számuk 1523-ban azonban már kettőre csökkent. Az ebben az esztendőben Rómában tomboló pestis kitérésétől már nem vezették tovább a még 1446-ban megkezdett anyakönyvet.

A római ház egyben a Szentlélekről nevezett ispotályos kanonokrend központja volt. A kezdetben kizárólag világiakból álló kolostori közösségbe később egyháziak is tartoztak, akik a szokásos szerzetesi fogadalmakon (szegénység, szüzesség és engedelmesség) kívül még egy negyediket is tettek, mégpedig a szegények gondozására. Vezetőjük, a nagymester, azonban mindig laikus személy volt. A 14. században Európa-szerte több mint ezer házban, ill. ispotályban fejtették ki szociális és lelkipásztori tevékenységü-

7. *Liber confraternitatis Sancti Spiritus de Urbe. — A római Szentlélek Társulat anyakönyve. 1446 — 1523.* Bp. 1889. (Monumenta Vaticana historiam regni Hungariae illustrantia. I. 5.)

ket. Rendszerint folyóvizek mentén hidak és kapuk közelében telepedtek meg, hogy a közeli és gyámolítást igénylőkön kívül a rászoruló utasoknak is segítségükre lehessenek.⁸ Erős olasz, francia, spanyol, német és portugál ága volt a rendnek, de Dánia, Norvégia, Svédország és Lengyelország mellett — többek között — Magyarországon is vezettek ispotályokat. Az egyes házak vezetőjét, a priort, azaz perjelt az a város jelölte ki, amelynek területén a kórház feküdt. A 16. század második negyedére a házak túlnyomó többsége feloszlott, ill. közvetlen városi kezelésbe került. Legtovább még az alapító francia ág tartotta magát, amelyet azután végleg a francia forradalom söpört el. A szentlélek ispotályosrend teljes feloszlását IX. Pius pápa 1847. július 1-én rendelte el.⁹

A 15. század utolsó évtizedeiben a Szentlélek-rendben is felismerték az erre illetékesek Gutenberg találmányának jelentőségét, amelyet azután rögtön céljaik szolgálatába is állítottak. „*Indulgentiae et beneficia a sede apostolica concessa hospitali Sancti Spiritus Romae*” címmel előbb — 1474 táján — Augsburgban, majd egy évtizeddel később Nürnbergben nyomtatott formában adták közre azokat a lelki kedvezményeket, amelyekben a pápai bullák értelmében a Szentlélek-rend támogatói részesülhettek.¹⁰ Jól mutatják tehát ezek a kiadványok, hogy a rend céljaira szolgáló anyagiak gyűjtése nem korlátozódott Rómára, hanem az — akárcsak az ispotályok serege — egész Európára kiterjedt.

A római központ által kiküldött búcsúbiztosok a pápai bullák alapján végezték tevékenységüket. Ezek egyike, Richardus Pontanus Lipcsében 1485-ben nyomtatott úrlapokat állított ki annak igazolására, hogy valaki belépett a nevezett római társulatba, ami által részesévé vált a tagok számára biztosított lelki kedvezményeknek.¹¹ A rend vezetői továbbra is azon serénykedtek, hogy a pápától további, lehetőleg minél vonzóbb privilegiумokat eszközöljenek ki e testvérület tagjai számára, amelyek a búcsúk hirdetését hatékonyan segíthették. Fáradozásaik eredménye azután VIII. Incének e tárgyban kelt bullája volt, amelyet 1486. március 21-én bocsátott ki. Ezt Albrecht von Bayern, strassburgi püspök 1486. november 29-én nyomtatott formában hirdette ki.¹² Nem is maradtak eredménytelenek a búcsúhirdetésre irányuló újabb törekvések. Ezt bizonyítja az a flandriai Leuven városában nyomtatott úrlap, amelynek egy példánya fennmaradt 1488 tájáról. Ebben Aegidius de Bona Fide de Escola biztos igazolta, hogy a kedvezményezett a Szentlélek társulatának tagja.¹³

A rend javára végzett németországi búcsúhirdetés további nyomtatott emlékei is ismeretesek a következő évekből. „*Dominicus de Runcho, praeceptoris sacri et apostolici hospitalis S. Spiritus in Saxia de Urbe ac totius eiusdem ordinis magistri generalis*” társulati tagságot igazoló levelét 1492-ben Lipcsében állították elő.¹⁴ Azonos jellegű nyomtatvány készült négy

8. Balanyi György: *A szerzetesség története*. Bp. 1923. 154—155.

9. Dizionario... 1013. has.

10. *Einblattdrucke des XV. Jahrhunderts*. Halle a. S. 1914. (repr. 1968.) 722 és 723. sz.

11. *Einblattdrucke* 1202. sz.

12. GW 833 = *Einblattdrucke* 104. sz.

13. GW 267 = *Einblattdrucke* 88. sz.

14. GW 8641 = *Einblattdrucke* 517. sz.

évvvel később Augsburgban, amelynek élén „Gabriel Fenolgiosa de Valentia, familiaris s. d. nostri papae commissarius deputatus” neve áll,¹⁵ majd 1497-ben a schleswig-holsteini Kuddewörde priorja, Wenceslaus Sborbach Észak-Németországban bocsátott ki hasonló tartalmú oklevelet, amelynek szövegét Lübeckben nyomtatták.¹⁶

Attól kezdve, hogy 1492. augusztus 12-én a spanyol Borgia-család egyik sarja VI. Sándor néven a pápai trónra került, a Szentszék és Spanyolország kapcsolatai még jobban elmélyültek. A fentebb említett és németországi búcsúbiztosi tevékenységéből megismert Fenolgiosa szülővárosa Valencia volt, és ő maga a spanyol pápa familiárisa volt. Így nem véletlen, hogy 1499-ből két olyan egyleveles nyomtatvány is fennmaradt spanyol nyelven, amelyet Valladolidban készítettek a Szentlélekről nevezett ispotályosrend javára.¹⁷

Természetesen magában Itáliában is hirdették a búcsút a római Szentlélek-ispotály jótévíi számára, s a nyomtatást itt is igénybe vették. 1491. évszámmal a következő év dereka után készült Bolognában „Antonius Sebastiani de Casulis, prior Sancti Spiritus Villae Fontanae” nevében az ehhez szükséges úrlap.¹⁸

A Szentlélek-társulathoz tartozást igazoló nyomtatott levél a bevezetőben említett Ipolyi-gyűjtemény itt tárgyalt darabja is (l. ábra). Szövege azonos az Antonius Sebastiani de Casulis és a Gabriel Fenolgiosa által kibocsátottakéval, azonban az esztergomi oklevélen e nevek helyett a következő szöveg olvasható: „Nos Franciscus Tripontinus utriusque iuris doctor reverendi in Christo patris et domini Constantii de Roma praeceptoris sacri et apostolici hospitalis Sancti Spiritus in Saxia de Urbe ac totius eiusdem ordinis magistri generalis, necnon dicti hospitalis et monasterii eiusdem procurator et commissarius deputatus.” (A fentiekben közölt Dominicus de Runcho rangja és címe 1492-ben pontosan ezzel azonos volt.)

A nyomtatott szöveg betűkből álló római évszáma 1491-re szól, amelyet tollvonással 1492-re javították át. Az igazolás az 1492. július 25-én elhunyt VIII. Ince pápa nevében történt. Miután már nem ő, hanem utóda, VI. Sándor nevében kerültek kibocsátásra Antonius Sebastiani Casulis és Dominicus de Runcho hasonló jellegű és nyomtatásban készült iratai, Franciscus Tripontinus ezeket megelőzően sorolható be a Szentlélekről nevezett ispotályosrend búcsúbiztosainak tevékenységi időrendjébe.

Franciscus Tripontinus feltehetően a Rómától északra fekvő kis városkából Tripontino (Tripontium) származik, amely a Nerra, Freddera, valamint az ezek egyesüléséből származó folyócskán állott három hídról kapta a nevét.¹⁹ A búcsúbiztos nem szerepelt eddig a 15. századi nyomtatványokat regisztráló és Berlinben székelő „Gesamtkatalog der Wiegendrucke” (GW)

15. GW 9736 = *Einblattdrucke* 584. sz.

16. *Einblattdrucke* 1390. sz.

17. *Einblattdrucke* 1285–1286. sz.

18. GW 6179 = *Einblattdrucke* 477a sz.

19. Zedler, Johann Heinrich: *Grosses, vollständiges Universal-Lexikon*. XV. köt. Leipzig-Halle 1745. 868. has.

szerkesztőségének nyilvántartásaiban. Németországban kifejtett későbbi tevékenységéről azonban viszonylag több adat áll rendelkezésre.²⁰

1515. május 15-én Tripontinus ugyancsak nyomtatott úrlap kitöltésével igazolta Münchenben a Szentlélek-társulatba történt belépést annak minden lelki kedvezményével. Két héttel később Freisingben biztostársával, Phoebus Brigetus-szal közösen vették fel a nevezett testvérületbe Tegernsee 44 szerzetesét tíz forint lefizetése ellenében. Az a szinte korlátlan bőkezűség, amellyel Tripontinus a Szentlélek-társulat javára végzett gyűjtése során a búcsúkat osztogatta, a bajorországi bencés kolostor szerzeteseiben is kétségeket ébresztett. A legkülönbözőbb kérdésekkel ostromolták ezért az Itáliából érkezett búcsúbiztost.²¹ Ő azután igyekezett „nagyvonalúan” minden aggályoskodást eloszlatni, amelynek során elképesztő rabulisztikával élt. Ennek illusztrálására szolgáljon itt csupán az az „érve”, amellyel megválaszolta azt a kérdést, hogy miért nyerhető el a kedvezményezettek számára egészségesen kétszer is a teljes búcsú? Tripontinus szerint azért, mert ezt a privilégiumot két pápa (V Urbán és IV. Sixtus) is adományozta a Szentlélek-társulatnak. Ez persze nem igaz, hiszen a későbbi pápa csupán megerősítette, de nem kettőzte meg az elődje által adott kiváltságokat. A halál óráján adható és teljesbúcsúval járó feloldozás kedvezményét is igen „széleskörűen” értelmezte a római küldött: ez szerinte minden alkalommal igénybe vehető, ahányszor csak a kedvezményezett életveszedelemben forog. Még kishitűséggel is korholta a búcsúbiztos a tegernseei szerzeteseket, mondván: „Miért vagytok olyan aggályoskodók? Ha valamit Isten megbocsát, miért legyenek az ő sáfárai fukarok?”²²

1515. november 20-án Tripontinus engedélyt kapott, hogy a gyűjtést a bambergi egyházmegye területére is kiterjessze. A következő év januárjában Hof városában megbízottja, Johannes de Roma e hónap 27-én olyan igazolást állított, ki, amelyben az adományt adó polgár elhunyt szülei számára biztosított teljes búcsút. Ez a kedvezmény — még a búcsúosztásnak ekkorra már amúgy is szertelenül elharapózódott szokása idején is — minőségi változást jelentett a korábbi gyakorlathoz képest.

Az elhunytak számára adható teljes búcsú teológiailag problematikus engedélyezésénél a búcsúbiztosok — élükön éppen az Alessandro Neroni nagymester vezette (1514—1526) Szentlélekrend megbízottai — V. Miklós egy bullájára hivatkoztak. A mai történelmi kritika fényében egyértelmű, hogy ilyen bulla nem létezik, és azt éppen 1516-ban koholták.²³ Tripontinus kétes értékű dicsősége, hogy ő volt az első egyike, aki ezt a hamisítást megkísérelte a gyakorlatba átültetni, ill. abból hasznot húzni igyekezett. Ez a magatartása jól mutatja, hogy meglehetősen felelőtlenül próbált Tripontinus és vele egyedejűleg számos más búcsúbiztos is a hívők részére minél könnyebben elnyerhető és minél nagyobb túlvilági előnyt ígérni. Gyűjtésüket — feltehetően — nem saját gazdagodásukra fordították, hanem a rászorultaknak akartak egyre több szolgálatot tenni. Talán ennek

20. Paulus, Nikolaus: *Geschichte des Ablasses im Mittelalter*. III. köt. Paderborn 1923. 244—246.

21. Paulus i. m. 245—246.

22. Paulus i. m. 246—247.

23. Paulus i. m. 244.

során az a meggyőződés vezethette őket, hogy a nemes cél szentesíti a nem helyes eszközöket is. Túlbugzóságuk azonban nem egyedül saját rendjüket, de az egész egyházat is komoly veszélybe sodorta.

Az ellenhatás azonnal jelentkezett is. Mikor Tripontinus 1516 nagybőjt-jének kezdetén, vagyis még február első felében Nürnbergbe érkezett, ott számos, teológiailag jól képzett emberben megalapozott kétség támadt az elhunytak javára adható teljes búcsúval kapcsolatban. A városi tanács tehát megvizsgáltatta Nürnberg vezető lelkészével a búcsúbiztos iratait. Ő azokban számos ellentmondást talált, nem is említve a tényleges gyakorlatnak ezektől történő eltéréseit. Ezért azután a tanács, „hogy a lakosságot homályos látszattal rá ne szedjék” a gyűjtést nem engedélyezte. Tripontinusnak ugyan megtérítették az előkészítéssel kapcsolatos költségeit (tiz forint), de végül is dolgvégezetlenül kellett Nürnbergből távoznia.²⁴

Jól példázza ez az eset egyfelől a búcsúterjesztéssel kapcsolatos visszaéléseket, másfelől az emberek széles körében ezzel szemben kiváltott ellenérzéseket. Mindez tipikusnak mondható Németországban az 1516. esztendőben. Ekkor a nürnbergi tanács még csak ilyen módon igyekezett — akár bizonyos összeg lefizetése árán is — megszabadulni a „nagyvonalú” búcsúbiztosról, míg a következő évben a witembergi ágostonos szerzetes, Martin Luther már határozottan lépett fel az ő „Tripontinus”-a, a Szent Péter bazilika építéséhez gyűjtést végző, dominikánus Johann Tetzel-lel szemben, hirdetve, hogy az egyház megreformálásának ügye immár valóban elengedhetetlenné, sőt elodázhatatlaná vált.

Visszatérve az Esztergomban őrzött úrlapra (papírméret 235 × 338 mm, a szedéstüköré 130 × 222 mm), az — ahogy ez általában ebben az időben szokásos — nem tünteti fel a nyomdai eredetét. De tipográfiai kiállításra olyan felszerelésről tanúskodik, amely egyértelműen Velencére mutat. Ezen belül a szövegtípus megnyugtatóan azonosítható Johann Hamann velencei műhelyének 7. számú sorozatával.²⁵ Azonban az ebben a nyomdában használt, kiemelő betűk (lombardok) — bár stílusukban azonosak — eltérnek az Esztergomban őrzött oklevélben láthatóktól. Hamann velencei officínájában állították elő egyébként Georg Ruem budai könyvkereskedő költségén 1493. február 1-én az esztergomi misekönyv egyik kiadását.²⁶ Jóllehet ebben Hamann azonos méretű lombard-sorozatából számszámra látható kezdőbetű, az úrlapon levő S, N és M megnyugtató módon mégsem azonosítható egyikkel sem. Nyomdász meghatározás ezért csak némi fenntartással adható, de jobb megoldást a Gesamtkatalog der Wiegendrucke berlini szerkesztősége sem tudott ajánlani. Hamann magyarországi kapcsolata — a már említett misekönyvön kívül — más kiadványával is alátámasztható.²⁷

Az úrlapot kézirással a helységnév feltüntetése nélkül 1492. március 21-én „nobis in Christo Nicolaus Zachs(?) cum coniuge sua Barbara” részére állították ki. Miután Ipolyi oklevélgyűjteményének darabjai szinte

24. Paulus i. m. 245—246.

25. *Veröffentlichungen der Gesellschaft für Typenkunde des XV. Jahrhunderts.* 2431. tábla.

26. *Missale Strigoniense.* Hain 11 432 = CIH 2315.

27. *Legendae sanctorum regni Hungariae,* amelyet Johann Paep, budai könyvkereskedő költségére 1498. január 13-án fejezett be: Hain 9998 = CIH 2045.

mind magyarországi eredetűek, jogos a feltevés, hogy ez az oklevél is valamelyik hazai város „Sachs” nevű polgára részére készül.²⁸ A Szentlélek-társulat római anyakönyve, amint erről a fentiekben már szó esett, szerencsés módon fennmaradt, sőt a Magyarországról beiratkozottak névsorát publikálták is. Így azután ellenőrizhető volt, hogy vajon nem Rómában töltötték-e ki ezt a nyomtatott űrlapot. Jóllehet a Szentlélekről nevezett rend középpontjában 1492-ben mintegy félszáz hazai személyt jegyeztek be, a kedvezményezett és felesége neve ezek között nem található. Nyilvánvaló, hogy az űrlapot nem Rómában állították ki, hiszen ennek a feltételezésnek nyomtatás velencei eredete is ellene mond. Ez utóbbi körülmény inkább arra utal, hogy a Szentlélek-társulatba történt belépést igazoló okmányt Magyarországon állították ki. Akkoriban Velence volt ugyanis a hazánkhoz fekvő egyik legközelebbi nyomdahely, és egyben egész Európában is a legnagyobb. Az Itáliából a Kárpát-medencébe érkező búcsúbiztosok útja is a lagúnák városa táján vezetett. Mindehhez fel kell ismét hozni Ipolyi oklevélgyűjteménye darabjainak hazai eredetét is, ahol a most vizsgált — sajnos helynév nélkül kiállított — dokumentumot ma is őrzik.

A rendkívül szórványosan fennmaradt adatok alapján igen nehéz biztonságosan meghatározni, hogy Magyarországon hol, mikor és melyik rend kezelésében állott egy-egy ispotály. A „cruciger” és „crucifer”, vagyis keresztvivő, keresztet viselő megjelölés a középkori Magyarországon gyűjtőfogalom volt, amely legalább négy olyan rendet takar, amely ruházatán jól látható módon, ngyméretű keresztet hordott. A német lovagrend és a johanniták megosztották tevékenységüket a harc és a betegápolás között, így tehát a rászorultak gondozásából is kivették részüket. De ugyancsak keresztet hordtak öltözkükön a kizárólag ispotályos szolgálatot teljesítő, két további rend tagjai: az antoniták és a Szentlélekről nevezett renndhez tartozók. Az előbbieket esetében a kereszt alakja a mai nagy T-betűre hasonlított, az utóbbiaknál pedig fekete alapon fehér kettős kereszt volt. Ez a jelvény különben megtalálható az ismertetett búcsúlevél közepén, kis fametszetről lenyomtatva, de ugyanez látható az oklevél aljára közepén helyezett papírpecséten is.²⁹

A rendek megnevezésének pontatlanságából adódó bizonytalanságot még fokozza az a tény, hogy a középkorban előszeretettel nevezték a városokban működő ispotályokat a Szentlélekről. Viszont nem minden ezt a nevet viselő ispotály tartozott a Szentlélek-rendhez,³⁰ mint ahogy a Szentlélek-rend házai közül egyik-másik más elnevezést is kaphatott.³¹

28. Talán ő ugyanabból a „Zaz” családból származik, amelynek egyik tagja, Johannes, 1496—7. években Szeben városának volt a jegyzője (*Archiv des Vereins für siebenbürgische Landeskunde* NF. XII. 213.).
29. Ez azonban nem annak a pecsétnek a lenyomata, amely a budai várban végzett ásatások során került elő, és amelyet Kubinyi András ismertetett. (*Tanulmányok Budapest múltjából*. 1964. (16.) 129.).
30. A középkori Magyarországon egész sor ilyen ismeretes az alábbi helyiségekben: Bártfa, Beckó, Galgóc, Gyulafehérvár, Kassa, Lelesz, Leibic, Lőcse, Pásztó, Szécsény, Vác, Várad. Ezek egyike sem tartozott a Szentlélekről nevezett renndhez (Somogyi i. m. 101—102.).
31. Pásztor Lajos: *A magyarság vallásos élete a Jagellók korában*. Bp. 1940. 53. — Pásztor szerint a Csanád-megyei ispotály Szent Erzsébetről volt elnevezve.

A Szentlélekről nevezett ispotályosrend magyarországi házaira vonatkozó eddigi ismeretek az alábbiakban foglalhatók össze. Beda Dudík a múlt század derekán Rómában nem csupán a Morvaországgal összefüggő történelmi emlékeket kutatta, hanem érdeklődése kiterjedt a Habsburg-monarchia egész területére. Járt a Szentlélek-rend egykori központi házában, ahol a levéltárban — a confraternitas már említett anyakönyve mellett — a rend 1431 és 1600 közötti házait nyilvántartó kéziratos kötet, továbbá a kibocsátott levelek fogalmazványát tartalmazó „liber expeditionum”-ot is tanulmányozta. Innen a következő magyarországi adatokat jegyezte ki 1503-ból: „... 3um membrum est domus seu hospitale S. Spiritus de Buda in Ungaria cum suis membris solvere tenetur priori et magistro Viennensi marcas duas, quae sunt ducati octo. 4um membrum est domus seu hospitale S. Spiritus de Septem Castris cum membris suis solvere tenetur unam marcam, seu quatuor ducatos, et vocatur domus de Cibinio et est membrum de Buda. 5um membrum est domus seu hospitale S. Spiritus de Castro Mariae in provincia Bursiae Strigonien. dicti ord. S. Spiritus, quod recepit pauperes de novo.”³²

Ezek szerint tehát Magyarországon a Szentlélek-rend három szervezetegységre tagolódott. Élükön a budai ház állott, amely azonban a bécsi alá tartozott. A három magyarországi csoport vezetőháza Budán, Szebenben és a barcasági Földváron volt. A hazai házak szervezetileg tehát az ausztriai rendtartományhoz tartoztak, amelynek tagjait a francia Paul Brune a rend nemzetközi történetében — időpont megjelölése nélkül — így sorolta fel: „Buda, Bulgarum, Marienbourg (Castrum mariae), Glurni in Hungaria, Hermannstadt (Cybinium), Littau, Lucania in Moravia, Maros Vasarhely (Vasabreher, dioc. Transylv.), S. Hypollyte proche Vienne, Vienne.”³³ Leszámítva a már említett három hazai vezetőházat (Buda, Szeben és Földvár) marad az azonosítás szempontjából problematikus „Glurni in Hungaria” és az egyértelmű Marosvásárhely.

Pásztor Lajos szerint Magyarországon a Szentlélek-rend volt a legjelentősebb ispotályos testület, amelynek házai a középkor végén a következő helyen voltak találhatóak: Buda, Nagyszeben, Beszterce, Székelyvásárhely, Földvár, Segesvár, Királynémeti, „Azra” (?) (Csanád megye) és Pécs.³⁴ Összevetve ezt a kis listát a fenti közlésekkel — miután az egykori Székelyvásárhely azonos a későbbi Marosvásárhellyel — új adatként értékelendő: Beszterce, Segesvár, Királynémeti, a Csanád-megyei Azra (?) és Pécs.

Somogy Zoltán igen alaposan tárgyalta a rend magyarországi házainak történetét.³⁵ A budai főházzal szóló első híradás 1330-ból származik.³⁶ (Miután ez az oklevél egy birtokrész átengedéséről szól, az alapítás évét nyilván ez elé az időpont elé kell helyezni.) Ettől kezdve aztán a 16. század

32. Dudík, Beda: *Iter Romanum*. I. Wien 1855. 89—90. — *Történelmi Tár* IV. 237—239.

33. Brune, Paul: *Histoire de l'ordre hospitalier du Saint-Esprit*. Paris 1892. 407.

34. Pásztor i. h.

35. Somogyi i. m. 37—48.

36. *Monumenta ecclesiae Strigoniensis*. III. Ed. Dedek Crescens. Strigonii 1924. 228. sz. 157—158.

elejég viszonylag sok adat áll rendelkezésre erről az ispotályról.³⁷ Utóbb ezeket Kubinyi András még továbbiakkal egészítette ki, aki pontosan ki is jelölte a teljesen elpusztult ispotály helyét. Buda északi elővárosában, Felhévizen állott a Szentlélekről elnevezett ispotály (in Superioribus Calidis Aquis Budensibus) a meleg forrásoknál, a Malomtó mellett, a mai Lukácsfürdővel szemben.³⁸

Somogyi és Kubinyi írásai nyomán igen jól érzékelhető általában az ilyen ispotályosok helyzete Magyarországon. E szociális rendeltetésű intézmények a 14. században szervezetileg még meglehetősen szilárdan kötődtek a rendhez és rajta keresztül az egyházhoz. A közelükben levő, vagy az őket befogadó város tanácsa azonban idővel mind szorosabb szálakkal fűzte magához az ispotályosokat. Így azután a 15. század során — természetesen hullámzó erőviszonyok mellett — fokozatosan kiterjesztették felügyeletüket ezekre az intézményekre, amelyek a város szociális ellátottsága tekintetében mind fontosabb szerepet játszottak.

Ezzel a változással párhuzamosan módosult az ispotályok feladatköre is: a korábban mindenkire egyaránt kiterjedő, felebaráti gondoskodás egyre inkább csak a városlakókra szorítkozott. Míg egykor minden ellátás a hívek adományaiból térítésmentesen történt, idővel azok, akik fizettek, előnyben részesültek a többiekkel szemben. Ez volt az ún. javadalmas rendszer, amelynek igénybevételével mind több polgár vonult vissza öreg korában az ispotályba. Ezzel egyre gyakrabban szorították ki a náluknál jóval rászorultabbakat a házból, amivel szociális feszültség jött létre.³⁹

Lényegében a fentiekben körvonalazott viszonyok között tevékenykedett a Szentlélekről nevezett ispotály az erdélyi Szebenben is, amelyet 1292. június 24-én vett kezelésbe a rend. A 15. század végére azután már ez a ház is a várostól függött. A budaival tehát párhuzamosan változásokról viszonylag sok korabeli dokumentum áll rendelkezésére.⁴⁰

Az ispotályok irányításának joga körüli, szinte állandó vita nem kizárólagos magyarországi, hanem Európa-szerte meglehetősen elterjedt jelenség volt. A középkori egyházi szervezet a privilégiumok sűrűjében idővel szinte áttekinthetetlenül vált.⁴¹ Ez a zavaros és számtalan visszaélésre módot adó helyzet is változtatást igényelt, amely a reformáció célkitűzései között — a búcsúhirdetés és más témák mellett — ugyancsak szerepelt.

A hazai Szentlélek-renden belül a harmadik szervezeti egység élén a barcasági Földvár állott. Erről az erdélyi ispotályról 1455-ből maradt fenn adat, de az már jóval korábban is létezett.⁴² Az egykor a német lovagrend által alapított Marienburg egyházszervezetileg közvetlenül Esztergom alá volt rendelve. A helység azonosítását Dudík nem tudta elvégezni,⁴³ míg

37. Somogyi i. m. 39—41.

38. *Tanulmányok Budapest múltjából*. 1964. (16.) 123—129.

39. Somogyi i. m. 64.

40. Müller, Friedrich: *Geschichte der siebenbürgischen Hospitälcr bis zum Jahre 1625*. In: Programm des evangelischen Gymnasiums in Schässburg... zum Schluss des Schuljahres 1855/6. Wien 1856. 53—54. — *Új Magyar Múzeum* 1856. 540—553.

41. Pásztor i. m. 53—54.

42. Müller i. m. 21.

43. Dudík i. m. 90.

Nagy Iván ezt Márianosztrán (Hont megye), ill. magában Esztergom városában kereste.⁴⁴

Szintén Dudík tudósított a rend római levéltárából a Székelyvásárhelyen (Dudíknál „Zeckel und Vasarhely”), azaz Marosvásárhelyen 1510-ben működött ispotályról.⁴⁵ Ugyancsak Dudík írt a rendnek 1519-ben az erdélyi Baiersdorf-ban tevékenykedett házáról.⁴⁶ Ez utóbbi a Beszterce közelében fekvő Királynémetivel azonosítható. Az igen közeli Beszterce városában 1295-től kimutatható ispotály, amelynek vezetőjét „magister”-nek nevezték. Ennek alapján Friedrich Müller feltételezte,⁴⁷ hogy ez a ház is a Szentlélek-rendhez tartozott. Gyórfy György is kifejezetten ispotályos rendről írt 1295-ből.⁴⁸ Miután Királynémetit alig 10 km távolság választja el Beszterce városától, a két ispotály, ill. Szentlélek-rendház alighanem azonos lehetett, ill. idővel talán a helyét változtathatta.

Hasonlóan problematikus a segesvári Szentlélek-rendház ügye. A 16. század eljén csak egyetlen ispotály tevékenykedett a városban, amelyet azonban az antoniták vezettek.⁴⁹ Báthori István fejedelem 1575. május 2-án kelt oklevelében valóban szerepel e mellett a Szentlélekről elnevezett „xenodochium” is.⁵⁰ Nem volt azonban semmi bizonyíték sem található arra vonatkozólag, hogy ez az intézmény valaha is a nevezett rendhez tartozott volna.

Gondot okoz a rend pécsi jelenlétének kérdése is. Dudík tudni vélte, hogy a Szentlélek-rend női ága házzal rendelkezett Pécsen.⁵¹ Ezzel szemben Rupp Jakab arról tudósított, hogy a Szentlélekről elnevezett pécsi apácázárda domonkosrendi volt. Perjelnője, Dorottya 1497-ben csupán a Szentlélek-rend testvérületébe lépett be társaival Rómában, amint ezt a már többször is említett matrikula bizonyítja.⁵²

Nem értelmezhető teljesen megnyugtató módon Brune adata a rend „Glurni in Hungaria” megjelölésű házáról,⁵³ amelyről még a publikálatlan római források alapján dolgozó Pásztor sem tudott.⁵⁴ Miután Magyarországon ilyen helynév nem volt fellelhető, arra lehet gondolni, hogy ezt az osztrák rendtartományon belül — az „in Hungaria” megjelölés ellenére is — máshol kell keresni. Ez esetben a legmeggyőzőbbnek a dél-tiroli Glurns (ma Glorzena) városkával történő azonosítás tűnik.⁵⁵

44. Történeti Tár IV. 238. jegyzet.

45. Dudík i. m. 93. — Stadt und Gesundheitspflege. Sigmaringen 1982, 105.

46. Dudík i. m. 93.

47. Müller i. m. 16.

48. Gyórfy György: *Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza*. I. köt. Bp. 1963. 577. és 560.

49. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1961–1962*. 224. — Müller i. m. 30.

50. Müller i. m. 61–62. — *Új Magyar Múzeum* 1856. 552–553.

51. Dudík i. m. 93.

52. Rupp Jakab: *Magyarország helyrajzi története*. I/2. köt. Pest 1870. 366.

53. Brune i. h.

54. Pásztor i. h.

55. Felmerülhet Győr „Geurini” névalakjának hibás olvasata, mint a „Glurni in Hungaria” probléma megoldásának lehetősége. (Ezt a szempontot Hervay Ferencnek köszönöm.) Egyedül ennek alapján azonban nem szabad feltételezni, hogy a Szentlélek-rendnek Győrött ispotálya lett volna.

A fenti rostálás ellenére is legalább féltucat háza lehetett a Szentlélek-rendnek Magyarországon a középkor végén. A búcsúhoz kötött gyűjtést így széles körben végezheték, amint ezt a bevezetőben idézett, 1513. évi pápai bulla is bizonyítja. Feltehetően ennek emléke a most Esztergomban előkerült és 1492-ből keltezett nyomtatott úrlap. Ennek az ősnymtatvány-nak bibliográfiailag pontos leírása a „Gesamtkatalog der Wiegendrucke” módszere alapján az alábbi:

Tripontinus, Franciscus: Bruderschaftsbrief zum Besten des Hospitals S. Spiritus in Saxia zu Rom. 1491. [Venezia: Johann Hamann]

1 Bl. einseitig bedruckt. 130 × 222 mm. 33 Z. Type: 5: 706. Init: f(?). Ein Holzschnitt (Doppelkreuz).

Z. 1: Tenores et casus gr̃arũ et indulgentia⁴ per summos ⁊ sc̃iffimos Romanos pontifices cõcessarũ: sacro ⁊ aplico hospitali sancti sp̃s in saxia de // roma: ac magistro et fratrib⁹ eiusdem ⁊ benefactoribus ⁊ cõfratrib⁹ ⁊ earũdẽ bullarũ ⁊ lr̃arũ aplicarũ articuli ⁊ effectus p simplicem copiam. // SANCTISSIM[US dominus noster] Innocẽti⁹ diuina puidẽtia papa.vii. ĩ bulla sue approbatiõis ⁊ 2firmatõis dicit ꝑ Honori⁹ papa.iiij. 2cessit ma//gistro ⁊ fratrib⁹ dicti [hospitalis sancti spiritus] ... Z. 24: NOS FRANCISCUS tripontinus vtriusq̃ iuris doctor Reuerendi in xp̃o patris et dñi dñi Constantij de Roma: p̃ceptoris sacri ⁊ aplici hospiti//talis sc̃i sp̃s ĩ saxia de vrbe: ac totius eiusdẽ ordĩs magistri generalis: necnõ dẽi hospitalis et monasterij eiusdẽ peurator ⁊ cõmissari⁹ deputat⁹: fidem // facim⁹. ... Z. 28: ... Datũ Anno a natiuitate dñi. M. cccc. lxxxij [mit Handschrift ergänzt: j] Z. 29: Forma absolutionis. // ... Endet Z. 32: ... In nomine patris et filij ⁊ sp̃s // sc̃i Amen. //

Esztergom Arch.

EIN BRUDERSCHAFTSBRIEF DES HOSPITALORDENS VOM HL. GEIST IN ESZTERGOM

G. BORSA

Aus der päpstlichen Bulle vom 15. Juli 1513. ist zu erfahren, dass die Ablässe — unter anderen — für den Bau des Peterdoms in Rom, für die Hospitalorden der Antoniten und des Heiligen Geistes damals in Ungarn verkündigt wurden. Für den Dombau und für die Antoniten waren schon gedruckte Ablassbriefe früher bekannt, die in den ersten Jahren des 16. Jahrhunderts in Ungarn ausgefüllt wurden. Nun kam ein solches Formular auch für den Hospitalorden vom Hl. Geist aus dem erzbischöflichen Archiv von Esztergom (Gran) zum Vorschein. Der Ablassbrief wurde am 21. III. 1492 in einer nicht benannten Ortschaft für „Nicolaus Zachs“ ausgestellt. Man kann annehmen, dass es sich hier um einen Nikolaus Sachs aus irgendeiner Stadt von Ungarn handelt. Das Blankett wurde in Venedig — wahrscheinlich in der Druckerei von Johann Hamann — hergestellt, und jetzt als unbekannter Wiegendruck beschrieben.

Der Ablasskommissar war dabei Franciscus Tripontinus, der später in den Jahren 1515 — 1516 in Süd-Deutschland tätig war. Er hat damals einen vollkommenen Ablass auch für die Verstorbenen verkündigt. Seine diesebezügliche, auf falschen Dokumenten

stützende Tätigkeit hat die Stadt Nürnberg im Frühjahr 1516 als unerwünscht erklärt.

Der Hospitalorden vom Hl. Geist besass im 15. Jahrhundert mehrere Hospitäler in Ungarn: Buda (Ofen), Szeben (Hermannstadt), Földvár (Marienburg in Burzenland), in Beszterce (Bistritz), in Marosvásárhely (Neumarkt in Siebenbürgen) usw. Mehrere Ortschaften, die in der früheren Fachliteratur erwähnt wurden, musste man aus der Liste des Hospitalordens vom Hl. Geist in Ungarn streichen. Die Häuser standen am Anfang des 16. Jahrhunderts meistens schon nicht unter der Leitung des Ordens, sondern der einzelnen Städte.